

Γιάννης Ζ. Τσιφόπουλος

Η ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΟΥ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ Ι ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

Ύστερα από παρότρυνση του μητροπολίτη Ρεθύμνης και Αύλοποτάμου κ. Ἀνθίμου καί τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ περιοδικοῦ, τοὺς ὁποίους εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴν πρόσκληση, παρουσιάζονται ἐδῶ οἱ ἐπιγραφές τῆς Ἐλεύθερνας πού χρονολογοῦνται στὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο, μέ ἀφορμὴ τὴν κυκλοφορία ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Κρήτης τοῦ συλλογικοῦ τόμου γιὰ τὴν Πρωτοβυζαντινὴ Ἐλεύθερνα¹. Οἱ ἐπιγραφές ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὴν διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν στὸν ἀνατολικὸ Τομέα Ι τῆς Ἐλεύθερνας τῆς ἐπαρχίας Μυλοποτάμου ἀπὸ τὸν Πέτρο Θεμέλη, στὸν ὁποῖον εἶμαι εὐγνώμων γιὰ τὴν παραχώρηση τῶν κειμένων καί γιὰ τὴν ἀμέριστη συμπαράστασή του στὴν μελέτη καί ἔκδοσή τους. Οἱ ἀνασκαφές στὴν ἀρχαία Ἐλεύθερνα ἄρχισαν τὸ 1985 ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Κρήτης καί συνεχίζονται μέχρι σήμερα μέ ἐντυπωσιακά ἀποτελέσματα σέ τρεῖς Τομεῖς, τῶν ὁποίων τὴν ἐπιστημονικὴ εὐθύνη ἔχουν οἱ καθηγητές τῆς Κλασσικῆς Ἀρχαιολογίας Πέτρος Θεμέλης γιὰ τὸν ἀνατολικὸ Τομέα Ι, Ἀθανάσιος Καλπαξῆς γιὰ τὸν κεντρικὸ Τομέα ΙΙ καί Νικόλαος Σταμπολίδης γιὰ τὸν δυτικὸ Τομέα ΙΙΙ². Εὐρήματα τῆς πρώτης βυζαντινῆς ἢ παλαιοχριστιανικῆς περιόδου ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ καί στοὺς τρεῖς ἀνασκαφικοὺς Τομεῖς, τὰ ὁποῖα ὑποδηλώνουν ὅτι ἡ Ἐλεύθερνα ἄκμαζε καί κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο. Ἦταν ἤδη γνωστές τρεῖς βασιλι-

---

1. Πέτρος Γ. Θεμέλης (ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια), Πρωτοβυζαντινὴ Ἐλεύθερνα Τομέας Ι, τόμος 2, Ρέθυμνο 2000 (στό ἔξῃς Θεμέλης). Γιὰ τὰ εἰδικότερα ζητήματα τῆς ἔκδοσης τῶν κειμένων αὐτῶν, γλωσσικὲς παρατηρήσεις, ὀρθογραφία καί διβλίογραφικὴ ἐνημέρωση βλ. Yannis Tzifopoulos, *The Inscriptions*, Θεμέλης, ὁ.π., 239-259. Στὸν τόμο αὐτὸν παρουσιάζονται ἐπίσης ἡ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν Christine Vogt, τὸν Philip Gouin, τὴν Ἑλένη Ἀλούπη, τὸν Βασίλη Κιλίκογλου, τὸν Peter Day καί τὴν Louise Joyner, τὰ νομίσματα ἀπὸ τὸν Κλεάνθη Σιδηρόπουλο, καί ἡ παλαιοπαθολογικὴ μελέτη τῶν ὀστέων ἀπὸ τὴν Χρυσή Μπούρμπου.

2. Βλ. Θεμέλης, *Πρόλογος*, ὁ.π. σμ. 1, 11.

κές στην ευρύτερη περιοχή της πόλης: μία όπου βρίσκεται σήμερα ο κοιμητηριακός ναός της Ἁγίας Σωτήρας, μία στη θέση Ἅγιος Μάρκος, περίπου 100 μ. νότια τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Τομέα I καί μία στη θέση Πυργί στον Τομέα II, στον δυτικό τοῖχο τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἐντοιχισμένη ἐπιτύμβια, παλαιοχριστιανική ἐπιγραφή (IC II.xii.32).

Οἱ ἀνασκαφές στον Τομέα I ἀποκάλυψαν καί μία τέταρτη, ἴσως τήν σημαντικότερη ἐξ αἰτίας τῆς κτητορικῆς τῆς ἐπιγραφῆς, βασιλική, μέσα ἀλλά καί γύρω ἀπό τήν ὁποία ἀνακαλύφθηκαν δεκαἕξι ἐπιγραφές. Ἀπό αὐτές ἕξι εἶναι ἐπιτύμβιες, τέσσερις δεήσεις ἢ προσευχές, δύο μέ σύμβολα γραμμάτων, μία ἐπευφημία, μία προσευχή ἢ προειδοποίηση πρὸς τοὺς πιστοὺς, καί ἡ κτητορική, ἐνῶ τό σωζόμενο κείμενο μιᾶς ἐπιγραφῆς παρουσιάζει δυσκολίες στην κατανόησή της. Οἱ ἐπιγραφές αὐτές προστίθενται στίς ἕνδεκα ἤδη γνωστές ἀπό τήν Ἐλεύθερνα καί τήν ευρύτερη περιοχή τῆς Ἰδης³, καί ἐμπλουτίζουν τήν εἰκόνα τῆς πρωτοβυζαντινῆς Ἐλεύθερνας, καθώς προσθέτουν σημαντικά στοιχεῖα γιά τήν ἱστορία τοῦ τόπου κατά τήν ὕστερη ἀρχαιότητα, στην κρίσιμη ἐκείνη, μεταβατική περίοδο ἀπό τό τέλος τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου στή βυζαντινή ἐποχή.

Ἀπό τίς ἐπιγραφές αὐτές σημαντικότερη εἶναι ἡ κτητορική ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἀποκαλύφθηκε τό καλοκαίρι τοῦ 1992 στον διακοσμημένο μέ ἔγχρωμες ψηφίδες Νάρθηκα. Ἡ ἐπιγραφή, γιά τήν ὁποία χρησιμοποιήθηκαν γαλάζιες ψηφίδες σέ φόντο ἀπό ὑπόλευκες, εἶναι μέσα σέ πλαίσιο στά δεξιά τῆς εἰσόδου πρὸς τό κεντρικό κλίτος καί κάθετα στον Νάρθηκα καί ἔχει ὡς ἑξῆς (ἀρ. 1)⁴:

Εὐφρατᾶς ὁ ἀγιώτατος ἐπίσκοπος [κ]τίζι τόδε τό

θῖον τέμενος, οἶκον εὐπρεπῆ εἰς ὕψος ἐγίρας

Μιχαήλ τοῦ ἀρχαγγέλου, οὐπερ πρεσβίαις χάρις θήσετε ἡμῖν).

Σύμφωνα μέ τοὺς τρεῖς αὐτοὺς στίχους ὁ ἀγιώτατος ἐπίσκοπος Εὐφρατᾶς ἦταν κτήτορας τῆς βασιλικῆς τήν ὁποία καί ἀποπεράτωσε (στίχ. 2), καί ἡ ὁποία ἦταν ἀφιερωμένη στον ἀρχάγγελο Μιχαήλ. Ἡ σπουδαιότητα τοῦ σύντομου αὐτοῦ κειμένου ἔγκειται στό ὅτι: 1) παρέχει τήν δυνατότητα χρονολόγησης τῆς βασιλικῆς καί κατ' ἐπέκταση τῆς ἴδρυσης τῆς ἐπισκοπῆς Ἐλευθέρνης, καί 2) ὑποδηλώνει ὅτι ἡ ἀφιέρωση τοῦ ναοῦ στον

3. Βλ. A. C. Bandy, *The Greek Christian Inscriptions of Crete*, ΔΧΑΕ 10, Ἀθήνα 1970, ἀρ. 76-86.

4. Οἱ ἀριθμοί ἐντός παρενθέσεως εἶναι αὐτοὶ τῆς ἔκδοσής τους, Θέμελης, ὄ.π. σημ. 1, 239-259.

ἀρχάγγελο Μιχαήλ ἴσως δέν ἦταν τυχαία, ἀφοῦ μᾶλλον πρέπει νά συνδεθεῖ μέ τίς τοπικές παγανιστικές λατρεῖες.

Ἡ ἐπίσκοπος Εὐφρατᾶς εἶναι γνωστός ἀπό τόν κατάλογο τῶν ἐπισκόπων οἱ ὁποῖοι συμμετεῖχαν στήν Οἰκουμενική Σύνοδο τῆς Χαλκηδόνας τό 451 (βλ. καί Ἱεροκλῆ, *Συνέκδημος* 650.9). Τό ἔτος αὐτό ἀποτελεῖ καί τό χρονολογικό ὄριο πρῖν ἀπό τό ὁποῖο πρέπει νά κτίσθηκε ἡ βασιλική στήν Ἐλεύθερνα, μεταξύ τῶν ἐτῶν 430 καί 450. Τό γεγονός αὐτό, ἡ δυνατότητα δηλαδή χρονολόγησης μιᾶς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς μέ προσέγγιση 20 χρόνων, εἶναι σπάνιο γιά τίς παλαιοχριστιανικές βασιλικές τῆς Κρήτης οἱ ὁποῖες ξεπερνοῦν τίς 65 σέ ἀριθμό καί ἀνάμεσα στίς ὁποῖες ἡ βασιλική τῆς Ἐλεύθερνας πρέπει νά ἦταν ἀπό τίς πρωιμότερες. Κατά πᾶσα πιθανότητα, ἡ ἐπισκοπή τῆς Ἐλεύθερνας πρέπει νά ἰδρύθηκε σά τέλη τοῦ 4ου ἢ στίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰῶνα, μέ τόν Εὐφρατᾶ ἀνάμεσα στούς πρῶτους ἄν ὄχι τόν πρῶτο τῆς ἐπίσκοπο. Οἱ ἐπίσκοποι ἔφεραν τόν τίτλο *ὁ τῆς Ἐλευθέρου, Ἐλευθερ(ν)ῶν ἢ Ἐλευθεροπολιτῶν πόλεως*, ἐνῶ ὁ τιμητικός τίτλος *ἀγιώτατος* τῆς ἐπιγραφῆς φαίνεται νά ἴσχυε μόνον ἐντός τῶν ὁρίων τῆς ἐπισκοπῆς, ὅπως ἄλλωστε καί σήμερα ὁ τίτλος τοῦ *ἀρχιεπισκόπου* πού φέρουν οἱ κατά τόπους μητροπολίτες, ἀφοῦ στόν κατάλογο τῶν συμμετεχόντων στήν Οἰκουμενική Σύνοδο τῆς Χαλκηδόνας ὁ Εὐφρατᾶς τιτλοφορεῖται *εὐλαθέστατος*.

Ἐκτός τοῦ Εὐφρατᾶ, τό ἴδιο ὄνομα φέρει μόνον ἓνας ἄλλος ἐπίσκοπος στήν Κρήτη, καί μάλιστα τήν ἴδια ἐποχή, ὁ Χερσονήσου ὁ ὁποῖος ὑπογράφει τήν Ἐπιστολή πρὸς τόν Αὐτοκράτορα Λέοντα Α΄ τό 457-8, ἐνῶ ἄλλος ἐπίσκοπος τῆς Ἐλεύθερνας γνωστός ἀπό τίς πηγές εἶναι πάλι μόνον ἓνας: ὁ Ἐπιφάνιος ὁ ὁποῖος ἔλαβε μέρος στήν Οἰκουμενική Σύνοδο τῆς Νίκαιας τό 787, ἀφοῦ σά *Τακτικά VIII καί IX* τῶν ἀρχῶν τοῦ 9ου αἰῶνα δέν ἀναφέρεται τό ὄνομα τοῦ ἐπισκόπου Ἐλευθέρνης. Τό γεγονός αὐτό ὑποδηλώνει ὅτι ἡ ἐπισκοπή στήν Ἐλεύθερνα ὑπῆρξε μᾶλλον βραχύβια καί διήρκεσε μέχρι καί τήν ἀραδική κατάκτηση περίπου τό 827. Κατά τήν δεύτερη βυζαντινή περίοδο 961-1210 δέν ὑπάρχουν μαρτυρίες γιά τήν ἐπισκοπή τῆς Ἐλεύθερνας, γεγονός τό ὁποῖο ἀπό μόνου του δέν ἀποκλείει τήν ὑπαρξη ἐπισκοπῆς, ἀφοῦ ὁ τόπος δέν ἐγκαταλείπεται πλήρως (ἡ βασιλική στή θέση Πυργί τῆς Ἐλεύθερνας, καί ἴσως καί οἱ ἄλλες, χρονολογεῖται σ' αὐτήν τήν περίοδο). Ἡ ἐπισκοπική ὁμως βασιλική τοῦ Εὐφρατᾶ, ὁ «μητροπολιτικός» ναός τῆς ἐπισκοπῆς, δέν ἀνοικοδομεῖται μετά τήν καταστροφή του ἀπό σεισμό σά μέσα τοῦ 7ου αἰῶνα, ὅπως θά περίμενε κανεῖς. Ἡ κεραμική ἀλλά καί τά νομίσματα παρέχουν σαφῆ

είκόνα ότι κατά την βασιλεία του Κώνσταντα Β' (642-648) ή λίγο αργότερα ή βασιλική και ο χώρος στον Τομέα Ι που έχει ανασκαφεί εγκαταλείπονται για αγνώστους λόγους⁵. Ίσως η χριστιανική κοινότητα μετακινήθηκε άλλου και μαζί και η έδρα της επισκοπής. Τό βέβαιον πάντως είναι ότι μετά την απελευθέρωση από τους Άραβες τό 961 υπήρξαν αλλαγές στην εκκλησιαστική οργάνωση του νησιού. Μία από αυτές πρέπει να ήταν και η κατάργηση της επισκοπής Έλευθέρνης πιθανόν μαζί με αυτές της Όάξου-Αξίου και της Συβρίτου, οί όποίες χρονολογούνται και αυτές από τον 5ον αιώνα, με την ταυτόχρονη ίδρυση στην ευρύτερη περιοχή βόρεια της Ίδης της επισκοπής Αύλοποτάμου-Μυλοποτάμου με έδρα την σημερινή Έπισκοπή στά ανατολικά, και της επισκοπής Α(γ)ρίου με έδρα την σημερινή Βιράν Έπισκοπή στά δυτικά.

Η αφιέρωση του ναού στον αρχάγγελο Μιχαήλ, τον ψυχοπομπό της χριστιανικής παράδοσης, μάλλον πρέπει να συσχετισθεί με τίς προσπάθειες εκχριστιανισμού κατά την πρώτη βυζαντινή περίοδο, όταν ιδρύθηκαν επισκοπές με έδρα τίς σημαίνουσες αρχαίες πόλεις της Έλεύθερνας, της Άξου και της Συβρίτου, γεγονός δικαιολογημένο και αυτόνοητο. Ίδιαίτερα αυτές οί τρείς πόλεις στά δυτικά, ανατολικά και νότια της Ίδης, πρέπει να αντιστάθηκαν σθεναρά στον εκχριστιανισμό, όπως μαρτυρεί ή ύπαρξη μυστηριακών τελετών με έδρα τό Ίδαϊον Άντρον από τον 2ο αιώνα π.Χ., αν όχι και πολύ νωρίτερα, μέχρι και τά μέσα του 4ου αιώνα μ.Χ. Στά νότια της βασιλικής στον Τομέα Ι αποκαλύφθηκε έλληνιστικό ιερό του όποιου τά εύρήματα, κατά τον Πέτρο Θέμελη, υποδηλώνουν λατρεία του Έρμη, της Άφροδίτης και των Έρωμαίων αυτοκρατόρων, και ίσως του Ηρακλή και της Άρτέμιδος. Ταυτόχρονα, από νεκροταφεία της Έλεύθερνας και από τό ρωμαϊκό νεκροταφείο στό Σφακάκι προέρχονται έννέα ένepίγραφα έλάσματα τά όποια ανήκαν σέ μύστες μιάς όρφυκοδιονυσιακής λατρείας, ή όποια, αν δέν ήταν ταυτόσημη, μάλλον συνδεόταν με την μυστηριακή λατρεία του Ίδαίου. Στην λατρεία αυτή τον ρόλο του ψυχοπομπού είχαν ό Έρμης, ως ό κατεξοχήν συνοδός του νεκρού μύστη στον Άδη, αλλά και ό Διόνυσος, ως ό μεσολαθητής μεταξύ της ψυχής του μύστη και του Πλούτωνα και της Περσεφόνης. Η διδασκαλία και ή έξάπλωση του Χριστιανισμού στην Κρήτη άρχισε πολύ νωρίς, αλλά ή τελική του επικράτηση μάλλον δέν ήταν σύντομη. Σίγουρα υπήρχαν θύλακες αντίστασης μέχρι και τά μέσα του 4ου αιώνα, και ίσως ένας από τούς λό-

5. Βλ. Κ. Σιδηρόπουλος, *Νομισματικά εύρήματα*, Θέμελης, ό.π. σημ. 1, 263-271.

γους τῆς ἴδρουσης ἤδη ἀπό τόν 5ο αἰῶνα τῶν ἐπισκοπῶν τῆς Ἐλεύθερνας, τῆς Ἀξοῦ καί τῆς Συδρίτου, πόλεων στίς ὑπώρειες τῆς Ἰδης, ὀφειλόταν στήν προσπάθεια νά ἀντιμετωπισθοῦν μέ ἐπιτυχία καί οἱ τελευταῖες σοβαρές ἐστίες τῶν παγανιστικῶν μυστηριακῶν λατρειῶν. Ἡ ἐπιτυχία στήν ἀντιμετώπιση τῶν ἀντιδράσεων αὐτῶν καί ἡ ἐπακόλουθη ἀραβική κατάκτηση ἀναμφίβολα ἄλλαξαν τά δεδομένα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὀργάνωσης τῆς περιοχῆς, μιά ἀλλαγὴ στήν ὁποία ἴσως ὀφείλεται καί ἡ μετακίνηση τῆς ἔδρας τῶν ἐπισκοπῶν βορειότερα καί πλησιέστερα στήν ἀκτὴ, χωρὶς δέβαια αὐτό νά σημαίνει παντελῆ ἐγκατάλειψη ἢ πλήρη ἐρήμωση τῶν προγενέστερων ἐπισκοπῶν. Πιθανόν, νέα σοβαρά προβλήματα ἔπρεπε νά διευθετηθοῦν στίς συγκεκριμένες περιοχές γιὰ τὴν λύση τῶν ὁποίων ἡ ἴδρωση ἐπισκοπῆς ἦταν ἀπαραίτητη.

Τά ἄλλα ἐπιγραφικά κείμενα πού ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τίς ἀνασκαφές στὸν Τομέα I πιστοποιοῦν τὴν ἀκμὴ τῆς χριστιανικῆς κοινότητος στήν Ἐλεύθερνα κατὰ τὴν πρώτη βυζαντινὴ περίοδο, στὰ χρόνια ἀπὸ τὸ 430 μέχρι καί τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰῶνα, ἀφοῦ ὅλες οἱ ἐπιγραφές ἐκτός ἀπὸ μία χρονολογοῦνται σ' αὐτὴν τὴν περίοδο.

Ἀκριβῶς στήν εἴσοδο τοῦ Νάρθηκα, πάλι μέ γαλάζιες ψηφίδες σέ φόντο μέ ὑπόλευκες, ὑπάρχει μία προσευχὴ ἢ προειδοποίησις πρὸς τοὺς πιστοὺς νά ἐπιδεικνύουν σεβασμὸ καθὼς εἰσέρχονται στὸν ναό. Τὸ κείμενο τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει διατηρηθεῖ σέ πολὺ καλὴ κατάστασις ἔχει ὡς ἑξῆς (ἀρ. 2):

[..5-7..]
 [.. ὀ]δόν
 [μ]ου εἰς
 [τ]όπον
 [τ]οῦτον
 |ον ἔκτι-
 σας· πόλ-
 |ιν ΗΜΙΑΤΩ
 .Ο.ΤΟΥ.Α
 ΝΟΝΕΙΣΩ
 ΣΤΡΙΣ.. (ἢ ΕΤΡΙΕ..)

Στὰ ἀριστερὰ τοῦ κλιμακοστασίου πρὸς τὸν Νάρθηκα ἐντοπίστηκε ἐντοιχισμένη, μονόστιχη ἐπιγραφὴ πού σώζεται σέ ἀποσπασματικὴ μορφή καί γι' αὐτὸ ἢ συμπλήρωσὴ τῆς δὲν εἶναι βέβαιη (ἀρ. 3):

[- - -]ΙΣΤΟΥΤΥΧ...ΙΝΕΙΚΗΣ καί αἰωνίου διαμονῆς, ἢ δόξης]
 Οἱ πιθανές συμπληρώσεις στήν ἀρχὴ τοῦ στίχου: [ὑπέρ - - - μεγ]ίστου

τύχ[ης κα]ί νείκης κ.λπ., ἢ [- - - Χρ]ιστοῦ τύχ[ωμε]ν νείκης κ.λπ., ἢ ἀκόμα [- - - ὑπέρ τῆς τοῦ Χρ]ιστοῦ τύχ[ης κα]ί νείκης κ.λπ., μᾶλλον ὀδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιά δέηση ἢ προσευχή.

Παρόμοιο εἶναι καί τό χάραγμα σέ ἓνα ἀπό τά παραπέτα τοῦ ἄμβωνα, ἄν καί τό ὄνομα τοῦ πιστοῦ δέν μαρτυρεῖται ἀπό ἄλλοῦ (ἄρ. 10):

Κύ(ρι)ε μνήσθητι τοῦ δούλου σου Παγχιδίου(;) Ἀμήν.

Ἐνα ἄλλο δυσανάγνωστο χάραγμα (ἄρ. 11): ἀναγιγνώ<σ>κον<τ>[εσ], ἴσως ἦταν δέηση γιά τούς ἀναγνώστες τοῦ ναοῦ.

Δέηση ἢ προσευχή ἀποτελεῖ καί τό χάραγμα στό ἀνώφλι τῆς ῥωμαϊκῆς οἰκίας, ἡ ὁποία ἀποκαλύφθηκε δυτικά τῆς βασιλικῆς (ἄρ. 12): *Νείκην τῷ Κυρείῳ*. Ἐν καί ἡ χάραξη ἐνδέχεται νά εἶναι σύγχρονη μέ τήν βασιλική ἢ καί μεταγενέστερή της, εἶναι πιθανόν οἱ λέξεις νά χαράχθηκαν στά μέσα τοῦ 3ου αἰῶνα ἀπό διωκόμενο χριστιανό, ὅπως πρότεινε μέ πειστικό τρόπο ὁ Πέτρος Θέμελης, ἀφοῦ τήν ἐποχή αὐτή κατά τήν ὁποία καταστράφηκε ἡ ῥωμαϊκή οἰκία ἔλαβαν χώρα καί οἱ διωγμοί τοῦ αὐτοκράτορα Δεκίου, τό 249-251. Στό συμπέρασμα αὐτό ὀδηγεῖ καί ὁ προσεκτικός τρόπος τῆς χάραξης τῶν λέξεων, ἀλλά καί ἡ θέση πού ἐπιλέχθηκε, ἡ ὁποία καθιστᾷ δύσκολο καί τόν ἐντοπισμό ἀλλά καί τήν ἀνάγνωση τῶν λέξεων. Ἴσως τό χάραγμα ἐξυπηρετοῦσε κάποια ἀνάγκη ἀνάλογη μέ αὐτήν πού ἐξυπηρετεῖ τό ἐβραϊκό mezuzah, τό μικρό δηλαδή κομμάτι περγαμηνῆς, ὅπου εἶναι γραμμένες οἱ ἐντολές τῶν ἐδαφίων 6.4-9 καί 11.13-21 τοῦ Δευτερονομίου καί τό ὁποῖο τοποθετεῖται στά δοκάρια κάθε πόρτας ἑνός σπιτιοῦ, γιά νά τίς θυμοῦνται ἀνά πᾶσα στιγμή οἱ πιστοί.

Δύο ἐπιγραφές φέρουν σύμβολα γραμμμάτων. Ἡ σημασία τοῦ ἑνός συμβόλου, τά γράμματα Ω Σ (ἄρ. 14), δέν εἶναι γνωστή, τοῦ ἄλλου ὅμως, τά γράμματα Α Ω (ἄρ. 15), εἶναι γνωστή ἀπό τήν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννου (1.8, 21.6 καί 22.13).

Ἡ ἐπίσης γνωστή ἐπευφημία (ἄρ. 13): [Ι](ησοῦ)ς Χ(ριστός) / Χ(ριστός) / νηκ[ᾱ], εἶναι χαραγμένη σέ συντομογραφημένη μορφή ἑκατέρωθεν σταυροῦ.

Τέλος, ἀπό τίς ἑξι ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές, οἱ ὁποῖες χρονολογοῦνται καί αὐτές στήν περίοδο μετά τήν ἴδρυση τῆς βασιλικῆς καί προέρχονται ἀπό τούς τάφους πού ἀνασκάφηκαν στά βόρεια καί νότια τῆς βασιλικῆς, μόνον μία σώζεται πλήρης, ἐνῶ τό κείμενο τῶν ἄλλων εἶναι σέ ἀποσπασματική μορφή. Ἐνα μικρό, ὀπισθόγραφο θραῦσμα σώζει τήν ἀρχή ἐπιτύμβιας ἐπιγραφῆς, στή μία πλευρά τό δεξιό ὄριο τοῦ κειμένου καί στήν ἄλλη

τό ἀριστερό, ἂν βέβαια πρόκειται γιά τό ἴδιο κείμενο καί στίς δύο πλευρές, ὅπως συμβαίνει μερικές φορές καί σήμερα στά κοιμητήρια ἢ ἐπιγραφὴ νά χαράσσεται καί στίς δύο πλευρές τῆς πλάκας (ἀρ. 6-7):

[+ ἀν]επαύσατο
[. . .]ρίας ο[-]
[. . .]P[- - -]

+ ἀνεπ[αύσατ]-
ο Ζα[χαρίας(;)]
[- - - - - - - -].

Ἐάν ἡ συμπλήρωση στόν στίχο 2 εἶναι σωστή, εἶναι ἡ πρώτη περίπτωση στήν Κρήτη χριστιανοῦ μέ τό ἐβραϊκό ὄνομα Ζαχαρίας.

Περισσότερα προβλήματα συμπλήρωσης παρουσιάζει ἕνα ἄλλο θραῦσμα, καί αὐτό ὀπισθόγραφο, ἀφοῦ σώζει τό τέλος ἐπιτύμβιας ἐπιγραφῆς, στή μία πλευρά τό ἀριστερό ὄριο τοῦ κειμένου καί στήν ἄλλη τό δεξιό, ἂν πάλι πρόκειται γιά τό ἴδιο κείμενο καί στίς δύο πλευρές, ὅπως καί στήν προηγούμενη περίπτωση (ἀρ. 8-9):

[- - - - - - - -]
μα[καρ(;) - - -]
μ(η)νί IE[- -]
ΓΓΓ
ἰνδ(ικτιῶνι) ζ.
(πτηνό)
[- - - - - - - -]
[- - -]άνα
[- - -]ιενου
[ἰ]νδ(ικτιῶνι) ζ.

Ἡ μόνη βέβαιη πληροφορία τοῦ κειμένου εἶναι ἡ ἕκτη ἰνδικτιῶνα, ἢ ὁποία ὅμως δέν βοηθᾷ στήν χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς.

Ἐποσπασματική εἶναι καί ἡ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή ἢ ὁποία σώζει τό δεξιό ὄριο τοῦ κειμένου, ἐνῶ ἀπό τό ὄνομα τῆς χριστιανῆς τῆς Ἐλεύθερας σώζεται μόνον τό τελευταῖο γράμμα (ἀρ. 5):

[+ ἀνεπ]αύσατο [.]
[- - - -]α ἢ μακαρ[ία(;)]
[- - - - μ]ηνί Μαῖωι [.]
[- - - -]N (ἄγκυρα) ZZZ +

+

Τό κείμενο χρησιμοποιεῖ ἐκφράσεις οἱ ὁποῖες μέ μικρές διαφορές ἀπαντοῦν καί σέ ἄλλες ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές γυναικῶν ἀπό τήν περιοχή, τῆς Μαρίας (IC II.xxiv.9), τῆς [᾽Α]ντιωχίας (IC II.xxiv.2), καί τῆς ᾽Α[ννας:] (IC II.xii.32).

Ἡ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή, ἡ ὁποία σώζεται σέ πάρα πολύ καλή κατάσταση, ἐντοπίστηκε σέ τάφο νότια τοῦ τοίχου τοῦ Νάρθηκα καί φέρει τό ἐξῆς κείμενο (ἀρ. 4):

+ ἐνθάδε κατάκιτε
 Νικάσιος ὁ θεοτίμητ(ος)
 πρεσβ(ύτερος) ἀπεγδεχόμενος
 τὰς τοῦ Θ(ε)οῦ ἀψευδῆς ἐπαν-
 γελίας ἀνεπαύσατο δέ
 μη(νός) ᾽Απριλίου ζ', ἰνδ(ικτιῶνος) εἰ'+

Πρόκειται γιά τήν ἐπιτύμβια στήλη τοῦ πρεσβυτέρου Νικασίου ὁ ὁποῖος ἐκοιμήθη στίς 6 ᾽Απριλίου κατά τήν 15η ἰνδικτιῶνα (ὁ ἀριθμός ἔχει χαραχθεῖ ἀντίστροφα, μέ τόν μικρότερο ἀριθμό νά προηγεῖται τοῦ μεγαλύτερου). Τό ὄνομα *Νικάσιος* δέν εἶναι ἄγνωστο στήν Κρήτη, ἀλλά ἀπαντᾷ καί στήν ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τῆς ᾽Ωφελίμας συζύγου ἑνός *Νικασίου* ἀπό τούς ᾽Αγίους Δέκα (IC IV.369). Ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές πρεσβυτέρων στήν Κρήτη ἦταν γνωστές μόνον δύο: ἑνός πρεσβυτέρου καί οἰκονόμου στούς ᾽Αγίους Δέκα τοῦ ὁποῖου τό ὄνομα δέν σώζεται (IC IV.496), καί τοῦ πρεσβυτέρου *Θεοκτίστου* τῆς ἐπισκοπῆς ᾽Ελευθέρνης (IC II.xxiv.7). Ὁ *Νικάσιος* εἶναι ὁ τρίτος γνωστός πρεσβύτερος στήν Κρήτη καί ὁ δεύτερος τῆς ἐπισκοπῆς ᾽Ελευθέρνης, ἐνῶ τό ἐπίθετο *θεοτίμητος* ἀπαντᾷ γιά πρώτη φορά σέ ἐπιγραφή αὐτῆς τῆς περιόδου. Στήν ἐπισκοπή ᾽Ελευθέρνης ἀνήκαν ἐπίσης ὁ ὑποδιάκονος ᾽Επικτητιανός⁶ καί ὁ Μάγνος⁷, τοῦ ὁποῖου ὁ τίτλος δέν εἶναι γνωστός. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐκφραση *ἀπεγδεχόμενος τὰς τοῦ Θ(ε)οῦ ἀψευδῆς ἐπαγγελίας*, ἀπαντᾷ μόνον σέ ἄλλες δύο ἐπιγραφές τῆς Κρήτης μέ μόνη διαφορά τό ρῆμα (τό *ἀπεκδέχομαι* ἀπαντᾷ ἐδῶ γιά πρώτη φορά): στήν ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τοῦ ψάλτη Θεοδώρου ἀπό τό Πάνορμο, *περιμένων τὰς ἀψευδεῖς τοῦ Χ(ριστο)ῦ ἐπαγγελίας*⁸, καί στήν ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τῆς ᾽Αντωνίνας ἀπό τό Ρέθυμνο, *δεχομένη τὰς ἀψευδ[εῖ]ς ἀγγελίας τοῦ Θ(ε)οῦ*⁹. Ἡ ὁμοιότητα αὐτή ἴσως δέν εἶναι τυ-

6. Bandy, *ὁ.π.* σημ. 3, ἀρ. 76.

7. Bandy, *ὁ.π.* σημ. 3, ἀρ. 80.

8. Bandy, *ὁ.π.*, ἀρ. 7.

9. Bandy, *ὁ.π.*, ἀρ. 75.

χαία. Καί τά τρία κείμενα ἀνήκαν περίπου στήν ἴδια ἐποχή καί προέρχονται ἀπό τήν εὐρύτερη περιοχή τῆς ἐπισκοπῆς Ἐλευθέρνης, ἄν καί ἡ περιοχή τοῦ Ρεθύμνου εἶναι ἐξίσου πιθανόν νά ἀνήκε στήν ἐπισκοπή Λάμπης μέ ἔδρα εἴτε στήν ἀρχαία Λάπλα εἴτε στή σημερινή Ἐπισκοπή.

Ἐπίσης οἱ ἐπιγραφές πού ἐντοπίστηκαν κατά τήν διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Πέτρου Θέμελη στόν Τομέα Ι τῆς Ἐλευθέρνας, προστιθέμενες στίς ἤδη γνωστές, αὐξάνουν σέ σημαντικό βαθμό τίς πληροφορίες γιά τήν ἐλάχιστα γνωστή μέχρι σήμερα ἱστορία τῆς ἐπισκοπῆς Ἐλευθέρνης. Ἡ ἀποκάλυψη στήν περιοχή τῆς τέταρτης καί σημαντικότερης βασιλικῆς μέ τήν κτητορική της ἐπιγραφή, οἱ δεήσεις, οἱ προσευχές, τά χριστιανικά σύμβολα, ἡ ἐπευφημία, καί οἱ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές ἀποτελοῦν πολύτιμες μαρτυρίες. Ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰῶνα μέχρι καί τήν κατάργησή της, κάποια στιγμή στά μέσα τοῦ 10ου αἰῶνα, ἡ ἐπισκοπή Ἐλευθέρνης γνώρισε ἰδιαίτερη ἀκμή, καί ἡ ἐντυπωσιακή ἐπισκοπική βασιλική ἀποτελοῦσε μέχρι καί τά μέσα του 7ου αἰῶνα τό κέντρο τῆς χριστιανικῆς κοινότητος πού ἔζησε στήν περιοχή.